

DE PIJNLIJKE PARADOX

Marginalia bij A. de Swaan, "Handen Thuis", *Sociologisch Tijdschrift* 1984, jrg. 11, nr. 1

Er ontstond enig gemor toen A. de Swaan op een congres van en voor huisartsen de oorspronkelijke versie van zijn artikel "Handen Thuis" voordroeg (cf. *De Volkskrant*, 05-11-83). Dat gold vooral De Swaans suggestie dat bij sexueel geweld in duurzame relaties als het huwelijk meestal sprake is van een relationeel proces in plaats van een eenzijdige gewelds-uitbarsting, én dat in gevallen waarin de man "psychopatisch" genoemd kan worden, de partnerkeus van vrouwen - gegrondvest op geweldservaringen in het verleden - nadere aandacht behoeft. Wie systematisch mishandeld *wordt*, moet zich laten nakijken; niet alleen om de aard van het fysieke letsel te achterhalen, maar ook om te zien of de schade au fond niet te wijten is aan eigen neurotische trekjes.

Deze tot distantie manende benadering is ongetwijfeld verrassend voor artsen die in hun praktijk wel eens betrokken worden bij dit probleem, maar of discrepantie tussen distantie en betrokkenheid de enige verklaring vormt voor afkeuring uit de zaal, betwijfel ik. Ik kom daar verderop op terug en ga eerst in op De Swaans interpretatie van het actuele probleem.

Men kan De Swaan niet verwijten dat hij het onderwerp niet op originele en in principe verhelderende wijze belicht. Hij plaatst het geweld in de context van maatschappelijke verschuivingen van een bevels- naar een onderhandelingshuishouding, en geeft aan hoe dat geweld tevens een blijk is van de mislukking van dat proces voor de betrokkenen: het is moeilijk onderhandelen als je altijd hebt mogen bevelen of moeten zwijgen. Sexueel geweld als een tegenkracht die door vrouwenemancipatie wordt opgeroepen bij mannen die zich in hun onderhandelingspositie bedreigd voelen. Dat de term "sexueel geweld" (1) een exact negatief is van "onderhandelingshuishouding" is dan ook niet "merkwaardig", zoals De Swaan stelt, maar nogal vanzelfsprekend. Niettemin zijn er relaties te over binnen diezelfde sociale context die vredig

in de oude ongelijkheid voortsudderen of geweldloos evolueren. Voor sexueel geweld moet derhalve meer aan de hand zijn. Bij de interpretatie daarvan komt De Swaan met een psycho- of relatie-dynamisch "model".

Hij introduceert, naar analogie met de termen "alcoholisch" en "fobisch huwelijk" van o.a. Fry, het "geweldshuwelijk". Het is jammer dat hij deze analogie niet verder uitwerkt. Een schets van die relatie-dynamiek kan inzichten opleveren die nuttig zijn voor de analyse van sexueel geweld in duurzame relaties. De aetiologie van zo'n fobische relatie-dynamiek zou men als volgt kunnen beschrijven: onverwerkte conflicten en krenkingen "van vroeger" worden door iets in de partner steeds weer geactualiseerd en niet, wat met enig geluk en/of therapie ook zou kunnen, opgelost. In zo'n *folie à deux* strandt iedere individuele fobie-therapie op effectieve weerstanden van de partner, die onderdeel is van het probleem en niet van de oplossing. Als de oorzaak van de fobie ligt in angstaanjagende gebeurtenissen in de vroege kindertijd, dan kan een fobisch huwelijk een gevolg zijn van een neurotische partnerkeus. De fobieën vormen dan een maskerade voor angstvallig onderdrukte impulsen die in dat huwelijk met die partner onhanteerbaar blijven. Voor de partner zijn de fobieën van de ander een morbide garantie voor trouw en afhankelijkheid, reden om een oplossing ervan onbewust te saboteren.

Naar analogie met de niet-fobische partner in een fobisch huwelijk heeft in een geweldshuwelijk het niet-gewelddadige slachtoffer het geweld van de partner als het ware nodig, bijvoorbeeld als "welverdiende straf" voor vroeger "verboden" en nu onhanteerbare, maar eerbare, emoties. In de ge- en verstoorde affectieve binding in het hier en nu worden keer op keer de krenkende gebeurtenissen van vroeger herhaald. Zolang nu gewelddadig gedrag in zo'n relatie per se slechts beschouwd wordt als de meest individuele expressie van individuele emoties, blijven de neurotische trekjes van de mishandelde partner als geweldgenererende factor buiten beschouwing. Zonder aandacht voor de inbreng van de agerende tegenpartij in de relatie-dynamiek blijft de alcoholicus alcoholisch, de fobicus fobisch en de geweldenaar gewelddadig. Overigens is er een opmerkelijk verschil tussen een fobisch en een geweldshuwelijk: in een fobisch huwelijk is de primair als neurotisch aangemerkte partner "slachtoffer" van de relatie-dynamiek; in een geweldshuwelijk is de agressieve neurotische partij ogenschijnlijk de "sterkste". De motieven van het slachtoffer van die agressie lijken

structureel gezien op die van de fobicus.

Terecht verwijst De Swaan naar de vroege jeugd als bakermat van de ellende in het nu. Zijn verwijzing naar "een gewelddadige vader" lijkt me echter te simpel. Er zijn meer mogelijkheden. Wie bijvoorbeeld heeft leren leven met rigide restricties ten aanzien van emoties, kan het gebeuren dat in intieme bindingen niet zozeer affectieve impulsen aan bod komen, maar ingeëtste imperatieven als dwangmatige afweer ervan. Iedere poging tot ontsnappen aan die imperatieven heeft z'n niet geringe prijs, iedere mishandeling is een "straf" voor "verboden" impulsen en verschaft de schijnveiligheid en schijnheiligheid van een geduldig te dragen lijden. Zo'n lijdzaam karakter is niet alleen aan meisjes voorbehouden; wel wordt hen in onze cultuur meer dan jongens geleerd dat als een deugd te koesteren. Vandaar dat het soms lang kan duren voordat mishandelde vrouwen hun ambivalenties over de gewelddadige huwelijkse staat overwinnen en hulp zoeken om de vicieuze cirkel op de een of andere wijze te doorbreken. Deze vrouwelijke lijdzaamheid betekent overigens allerm minst dat de man geen peioratieve bijdrage levert aan de ellende.

De benadering van De Swaan is verleidelijk, omdat die perspectieven biedt met zicht op diepere motieven achter sexueel geweld en op de wording en het wezen van de twee-enige gekte die zo'n huwelijk kan beheersen. Als hij met z'n aanzetten tot een relatie-dynamische analyse van vrouwenmishandeling inderdaad bedoelt wat ik begrijp, dan kan zijn perspectief de nodige luciditeit opleveren voor een genuanceerde kijk op een complex probleem. Maar ook een relatie-dynamisch model heeft geen voorspellende waarde voor de afzonderlijke gevallen waarmee een arts op z'n spreekuur geconfronteerd wordt. Het biedt slechts een hulpmiddel om nader te onderzoeken welke specifieke factoren per geval een rol spelen. Niet ieder huwelijk waar een neuroticus in voorkomt is een neurotisch *huwelijk*. Dat is het pas als *beide* partners als in onderlinge samenwerking en om verknipte redenen met het huwelijk de neurose in stand houden. Niet alle relaties van neurotici zijn noodzakelijkerwijs wederzijds neurotisch bepaald. De paradox is dat voor iemand met een zwak ontwikkeld ego begeerlijke tedere bindingen vaak moeilijk hanteerbaar zijn door de vroeger geconditioneerde impulsafweer. In zo'n geval kunnen juist die bindingen als zwak en zondig ervaren worden, hetgeen kan leiden tot agressief gedrag ten opzichte van de eigenlijk geliefde partner. Van Stolk en Wouters vinden in hun boek *Vrouwen in Tweestrijd* dat het vaak niet-

neurotische, "sterke" vrouwen zijn die bij herhaling na weglopen op hun schreden terugkeren. Mogelijk omdat ze intuïtief de paradoxale affectieve structuur van hun partner doorzien, die hen zonder hulp echter weinig vreugde schenkt en onhanteerbaar blijft. Zo'n schizoïde besef kan ondanks alles een motief bevatten om de breekbare band met hun slagvaardige echtgenoot weer aan te halen. In dergelijke gevallen is de neurotische ontwikkeling van de man dermate sfeerbepalend, dat in de eerste plaats onderzocht dient te worden wat zo'n man bezielt zijn vrouw steeds weer te mishandelen. Weliswaar acht De Swaan een gekte van zo'n man niet onmogelijk ("Soms is een van beiden zozeer psychopatisch dat de ander als mens voor hem eigenlijk niet bestaat", p. 8), maar hij richt zijn aandacht vooral op wie daardoor de allergekste lijkt: zij die zo'n partner kiest. Waar De Swaan zijn beschouwing laat uitmonden in "neurotische partnerkeus van het slachtoffer" als diagnose-suggestie voor seksueel geweld, krijgen de overigens verhelderende perspectieven iets Esscheriaans: de op ingenieuze wijze erin vervatte constructie berust op gezichtsbedrog.

De Swaan duidt de weerstand van artsen tegen de strekking van zijn verhaal als een soort morele verontwaardiging ten opzichte van geweld, die hij vergelijkt met de sfeer van de moralistisch vertroebelde behandelingen van masturbatie en hysterie in het verleden, toen artsen verblind waren door hun beschavingstaboes ten aanzien van sexualiteit. Morele verontwaardiging kan het zicht op sociale problemen ernstig belemmeren. Op grond daarvan keerden mensen zich nog maar al te vaak juist tegen de mishandelde vrouwen. "Ze zal het er wel naar gemaakt hebben" is immers een vaakgehoorde reactie op seksueel geweld. Ook bleek uit een telefonische enquête van "Blijf van m'n Lijf" in de regio Twente dat veel artsen de neiging hebben het probleem te veronachtzamen of te ontkennen. Dat is een ander soort beschavingsblindheid dan die waar De Swaan zich zorgen om maakt, maar minstens even vertroebelend voor een analyse van het probleem. Waarom De Swaan "vrouwengelijk" "verlammend" vindt waar dit een afkeuring van al dan niet seksueel geweld tegen vrouwen inhoudt, is me niet duidelijk.

Op het congres over seksueel geweld waren wellicht vooral die relatief helder-ziende artsen verzameld die zich in hun praktijk betrokken weten bij dit euvel. Wellicht ontstond de commotie over De Swaans betoog er toch niet zozeer door morele verontwaardiging of beschavingsblindheid, maar door de manier waarop De Swaan die tracht uit te bannen in een al

te schrale en daardoor verlamdende apotheose van een veelbelovend verhaal. Mishandelde vrouwen komen, verstrikt in een pijnlijke paradox en soms met aanzienlijk letsel, op het artsen-spreekuur. De Swaan zegt weliswaar dat hij hen niet de schuld wil geven van hun eigen mishandeling, maar hij suggereert een variant op "blaming the victim" door zijn verwijzing naar hun verkeerde partnerkeus. Alsof de artsen hen moeten laten weten: "Wat u zegt, dat bent u zelf. Het is allemaal psychisch".

Noot

1. De term "sexueel geweld" betekende aanvankelijk zoiets als "gewelddadige seksuele handelingen". Die betekenis is gaandeweg verschoven naar "geweld tussen de sexen", meer in het bijzonder dat van - meestal sterkere - mannen tegen - meestal zwakkere - vrouwen. Ik zou in die laatste betekenis liever "sexistisch geweld" schrijven, maar om een spraakverwarring te voorkomen houd ik me aan de termen die De Swaan - naar in principe radicaal-feministische traditie - hier hanteert.

Ineke Baas-Hoffschulte

NASCHRIFT

Met psychopaten valt niet te praten, met hun slachtoffers wel. Daarbij is dan de vraag ter zake hoe die tot haar partnerkeus kwamen, "om mensen te helpen niet nóg eens die partnerkeus te maken", zoals ik schreef. Is er niet sprake van een zo eenzijdige stoornis, maar veeleer van een gestoorde interactie, van een "geweldshuwelijk" dus, dan is een gesprek met de partners tezamen geïndiceerd. Ik ben me bewust dat niet alleen de "beschavingsblindheid" van "verlichte" artsen het zicht op de problematiek belemmert, maar evenzeer, zoals ik schreef, "de permanente sexistische bagatellisering" van het geweldsprobleem. Mevrouw Baas is het, begrijp ik, van A tot Z met mij eens, maar acht mijn betoog "verleidelijk", omdat het aan anderen dan haar de bêtises zou kunnen "suggereren" die zij zelf aan het slot noemt. Ik heb die in mijn betoog uitdrukkelijk afgewezen.

A. de Swaan

REACTIE OP "HET HEENGAAN VAN DE DOOD" VAN HERMAN FRANKE

Herman Franke heeft de inhoud van overlijdensadvertenties uitvoeriger onderzocht dan Johanna Fortuin dat enige jaren geleden deed (1). Echter, op zijn interpretaties en conclusies vinden wij nogal wat aan te merken.

Het was Franke opgevallen dat mensen in de laatste decennia in deze advertenties, dus waarschijnlijk ook in de huiselijke kring, over hun overledene praten in termen die "verraden" (het woord is van Franke, p. 323) dat zij er nog steeds vader, moeder, man of vrouw in zien en niet het lijk; soms zelfs wordt de overledene in een advertentie aangesproken alsof hij of zij nog leefde. "En wat is de dood anders dan een lijk", verzucht Franke. Hij constateert dat het taboe op het lijk, de uitvaart en het graf is toegenomen en een doorbraak van dit taboe vereist volgens hem van elke nabestaande dat bij de aanblik van het opgebaarde lichaam de gedachten vooral gaan naar het verrotten en stinken; elke herinnering aan het levende lichaam lijkt voor hem een vorm van afweer te zijn.

De laatste decennia zijn de bindingen tussen mensen exclusiever en intiemer geworden - privatisering en intimisering (2) - en uit deze ontwikkeling valt te begrijpen dat het rouwen zich minder concentreert rondom het lijk en het graf en meer op de bindingen waaraan door het overlijden een einde kwam. Verdrietverwerking, rouw dus, is een kwestie van tijd. Het is een losmakingsproces dat bij veel nabestaanden een jaar of langer duurt. In dat jaar richten zij zich regelmatig tot de overledene; zij komen hem op straat tegen of verwachten dat hij ieder ogenblik binnen zal komen. Uit een interview met een weduwe, 15 jaar getrouwd geweest:

"Soms dringt het echt heel erg bewust tot je door. Ik heb het gehad dat ik in een boekwinkel was en dat ik dacht: hé, een nieuw boek, dat koop ik voor Kees. En dat ik het in mijn handen nam, dat ik ermee bij de kassa stond en dat ik het kocht. En dan ineens dacht ik: Jezus, wat moet ik met dat boek doen? Dan bracht ik het gauw weer terug".

Het zijn normale reacties, geen pathologische. Des te exclusiever en intiemer de binding was, des te meer tijd zullen nabestaanden nodig hebben om zich uit de binding met de overledene los te maken. Hier lijkt Franke aan voorbij te gaan. Door te spreken van "verraden" en van een taboe op het lijk als lijk, spreekt Franke zich uit voor een grotere

concentratie op het biologische verscheiden. Zo'n opstelling echter, wijst eerder op een geforceerde poging tot verdriet-verwerking, op afweer. De Amerikaanse psychiater en "thanatoloog" Michael Simpson introduceerde hiervoor de term "denial by acceptance" (3).

Ieder die enkele keren op condoleancebezoek is geweest en daarbij het dode lichaam heeft gezien zal zich uitspreken herinneren als "Ze is het nog precies", "Wat ligt hij er vredig bij" of "wat een rust gaat van haar uit". Deze opmerkingen en de vragen die mensen zich dan stellen laten zich samenvatten tot "lijkt het lijk?". Dat sommige mensen het lijk niet meer willen laten zien of niet meer willen zien, komt in veel gevallen omdat het lijk niet meer lijkt of omdat men bang is dat de herinneringen aan de overledene overspoeld zullen worden door de herinnering aan een lijk dat niet leek. Het lijk zien is meestal een steun in het rouwproces, maar dat is mede afhankelijk van de mate waarin degene van wie je afscheid neemt nog overeenkomst vertoont met degene die je hebt gekend. Wanneer er bijvoorbeeld al ontbindingsverschijnselen zichtbaar zijn, wordt de aandacht daardoor opgeëist en is er voor "afscheid nemen" in sociale en psychische zin weinig ruimte. Dan gaat de kist dicht.

Toch zouden de nabestaanden zich in Frankes visie moeten concentreren op de biochemische in plaats van op de sociaal-psychologische ontbinding. Maar, hoe kan iemand bij het aanschouwen van het lijk van een geliefde zich van zijn binding met hem of haar ontdoen? In feite wil Franke het onmogelijke als hij bepleit dat lijk en graf weer brandpunt van rouw moeten worden. Zowel in de maatschappelijke ontwikkelingen als in de ontwikkelingsgang van elke relatie is het belang van de psychische bindingen steeds verder uitgestegen boven het belang van de lichamelijke bindingen die daar deel van uitmaken. Het dode lichaam ontleent dan ook zijn voornaamste betekenis aan de herinneringen die het opwekt aan het leven dat voorbij is. Aangezien de betekenis van mensen voor elkaar is toegenomen komt de dood van geliefde mensen dus harder aan. Frankes verzuchting "en wat is de dood anders dan een lijk" gaat aan die betekenis voorbij.

Meegesleept door het door hem gepostuleerde taboe op lichamelijke ontbindingsprocessen, verwaarloost hij niet alleen de sociale en psychische, hij legt zelfs een primaat bij de lichamelijke door te suggereren dat de "voorzichtige doorbreking van een taboe op het uiten van emoties juist mogelijk is geworden omdat het taboe rond het lijk en de uitvaart is

toegenomen" (p. 324). Dit lijkt ons moeilijk voorstelbaar; hoezo is dat mogelijk geworden, wat is de aard van dit verband?

Aan het slot van zijn artikel formuleert hij dit verband nog eens - als ook het primaat - en daarklinkt het wel gepassioneerder maar niet duidelijker: "Wellicht dus wordt er zoveel meer over de dood van anonieme anderen geschreven en gesproken omdat men het allang niet meer over de dood heeft. Want dat is het rochelende lichaam van een naaste, dat eerst verstijft, al gauw akelig koud aanvoelt, begint te ruiken en vervolgens in de grond verrot of in ovens verbrandt. Zo wordt het nog steeds door weinig mensen gezien" (p. 324). Echter, iedereen weet toch dat het zo gaat. Sommigen griezelen ervan en willen er niet aan herinnerd worden, maar een "doorgeschoten" realisering ervan in de vorm van een biologische en biochemische fixatie is het andere uiterste.

Noten

1. Herman Franke, "Het heengaan van de dood", in: *Sociologisch Tijdschrift*, jrg. 11, 1984, pp. 286-326.
Johanna Fortuin, "Op verzoek van de overledene... Een onderzoek naar de uitvaartgewoonten aan de hand van overlijdensadvertenties", in: Geert Banck e.a., *Gestalten van de dood*. Baarn: Amboboeken, 1980, pp. 43-55.
2. Zie bijvoorbeeld Bram Buunk, "Het taaie huwelijk", in: *Intermediair*, 16 november 1984, pp. 35 e.v.
3. Michael Simpson hanteerde deze paradox tijdens zijn (slot)toespraak bij de afloop van het "International Congress on Death and Dying" te Londen, 31 maart-3 april 1980. Zie hierover Herman ten Kroode en Cas Wouters, "Over stervensbegeleiding en professionalisering", in: *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid*, jrg. 35, 1980, 8, pp. 674-682 en de reacties daarop in *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid*, jrg. 35, 1980, 10, pp. 925-931.

Herman ten Kroode en Cas Wouters

REPLIEK

"Hoezo is dat mogelijk geworden, wat is de aard van dit verband?" vragen Wouters en Ten Kroode streng. Ik zou mij

bij de formulering van de betreffende samenhang hebben laten meeslepen door het "gepostuleerde" (ik zou liever zeggen "aangetoonde") taboe op lichamelijke ontbindingsprocessen; ik zou een "primaat" bij deze processen gelegd hebben en tenslotte zou ik zelfs een "biologische en biochemische fixatie" gerealiseerd hebben willen zien. Tenslotte zou ik rouwenden, geloof ik, een "geforceerde poging tot verdriet-verwerking" hebben willen aanpraten.

Ik zie mij nu voor de taak geplaatst te begrijpen waarom het door mij veronderstelde verband bij Wouters en Ten Kroode zo in het verkeerde keelgat is geschoten en hoe zij, al nadenkend, op een biologische en biochemische fixatie en rare rouwadviezen zijn terecht gekomen. Dat is een moeilijke taak, ik voel mij een voetballer die moet uitleggen waarom hij zo'n slechte wedstrijd geschaatst heeft. Zij zijn er geheel ten onrechte van uitgegaan dat ik over veranderingen in individuele rouwprocessen geschreven heb. Maar ook als ik mijn beweringen met hun verkeerde bril op lees, begrijp ik hun opwinding en gevolgtrekkingen niet. Heel misschien menen Wouters en Ten Kroode dat ik hun eigen interpretatie van veranderende rouwverwerking heb tegengesproken en heeft hen dat zeer gedaan. Zij zelf maken zich, naar ik begrijp, sterk voor de redenering dat naarmate de bindingen tussen mensen de afgelopen decennia exclusiever en intiemer geworden zijn, het rouwen zich minder goed verdraagt met een concentratie op het lijk en het graf. Deze concentratie zou te weinig ruimte overlaten voor afscheid nemen in sociale en psychische zin. Een plausibele interpretatie, ook al maakt zij niet duidelijk waarom die concentratie op het lijk en graf over lange termijn gezien al veel eerder afnam. Maar nu menen Wouters en Ten Kroode vermoedelijk dat *ik* een goede rouwverwerking slechts mogelijk acht bij een fixatie op de lichamelijke ontbindingsprocessen.

Ik kan mij voorstellen dat zij dat geen gelukkige gedachte vinden. Maar ik heb natuurlijk nooit iets in die richting beweerd. Ik vroeg mij alleen maar af hoe het komt dat mensen zich sinds kort in overlijdensadvertenties emotioneler uiten dan lange tijd het geval was. En ik veronderstel dat dit wel eens iets te maken zou kunnen hebben met het verdwijnen van de doden uit het openbare leven en later ook uit de privésfeer. Blijkbaar is de druk om over de dood te zwijgen en om geen gevoelens te uiten minder geworden naarmate de meest ruwe kanten van de dood (sterven, het lijk, ontbindingsprocessen) uit het zicht van steeds meer mensen raakten.

De kanten dus waarvan ook Wouters en Ten Kroode opmerken dat mensen ervan griezelen en waaraan ze niet herinnerd willen worden. En omdat veel mensen er geen levensechte indrukken meer van hebben (en omdat, zoals ik liet zien, die ruwe kanten met steeds sterkere eufemismen worden aangeduid), worden ze er ook niet meer aan herinnerd als anderen het over de dood hebben en emoties tonen. De dood werd daardoor een minder afstotend onderwerp van gesprek en geschriften, met name ook voor de niet-rouwenden. En dat maakte het wellicht voor de rouwenden weer gemakkelijker om er openlijk over te praten en om er openlijk verdrietig over te doen. Met name in de media, geschriften, dagelijkse gesprekken en rouwadvertenties.

Hoezeer Wouters en Ten Kroode zich bij het lezen hebben laten meeslepen door een verkeerde veronderstelling, blijkt treffend uit hun ingezonden stuk aan het NRC/Handelsblad. Daar noemen zij het door mij genoemde verband een "schijnverband". Het omgekeerde verband lijkt hen waarschijnlijker, "want juist aan de kist, bij het afscheid van de overledene is het gemakkelijker om verdriet te tonen. Dat verdriet wordt door het zien van de overledene juist opgeroepen".

Een rustige herlezing van mijn artikel zal Wouters en Ten Kroode er zeker van overtuigen dat ik natuurlijk nergens heb ontkend dat mensen bij het zien van een geliefde dode overvallen worden door intense gevoelens van verdriet, wanhoop en angst. Ik deed slechts uitspraken over openbare uitingen van emoties in alledaagse gesprekken, geschriften en met name in rouwadvertenties. Over de vraag hoe oprecht die uitingen zijn en hoe intens het geuite verdriet ook *gevoeld* wordt, liet ik mij niet uit. Wel trachtte ik aan nemelijk te maken dat mensen in het openbaar meer gewag van emoties willen en durven maken naarmate zij de hevige emoties bij het lijk steeds meer uit de weg zijn gegaan. Dat Wouters en Ten Kroode nu proberen hun beweringen kracht bij te zetten door het tonen van deze hevige emoties "gemakkelijker" te noemen, vind ik dan ook wat kinderachtig. Het is toch duidelijk dat mensen deze emoties helemaal niet als gemakkelijk ervaren en dat ze mede daarom de aanblik van het lijk steeds meer gaan mijden. En omdat ook anderen in de loop van twee eeuwen steeds meer geweerd werden en het sterftecijfer voortdurend daalde, zien mensen in hun leven steeds minder vaak een dode en wordt de aanblik van een geliefde dode steeds moeilijker en schokkender. Tegenwoordig kijken ze er nog heel even naar en soms doen ze ook dat niet meer.

Dat, zoals Wouters en Ten Kroode schrijven, met name angst voor het niet goed lijken van het lijk hierbij een belangrijke rol speelt, is *tegenwoordig* zeker waar. Maar over lange termijn bezien is die angst toch eerder een symptoom dan een verklaring van de afkeer van het lijk. Zelfs het feit dat het zien van een slecht lijkend lijk nu een goede rouwverwerking ernstig kan verstoren, valt als een symptoom van die afkeer te typeren. Het illustreert, zo bezien, hoe intens die afkeer geworden is. Eens speelden kinderen met schedels op het kerkhof dat tevens een sociale ontmoetingsplaats was. Bovendien: lijken lijken nu dan minder dan vroeger? Gezien de cosmetische zorg die er nu aan besteed wordt door professionele opmakers, denk ik dat eerder het tegendeel het geval is.

Overigens begeef ik mij nu op het territorium van Wouters en Ten Kroode, hetgeen ik eigenlijk wilde vermijden. Ik schreef, het moet nog maar eens gezegd, helemaal niet over individuele rouwprocessen. En daarom begrijp ik niet wat Wouters en Ten Kroode nu beoogd hebben met het citaat over een weduwe die tijdens het rouwproces een boek voor haar overleden man koopt. Of menen zij echt dat ik liever had gezien dat deze vrouw in plaats van aan een boek, aan het lijk van haar man had gedacht?

Hoewel ik mijn best gedaan heb, vrees ik toch dat Wouters en Ten Kroode niet tevreden zijn. Dat komt omdat zij voor geoefende sociologen een zeer hinderlijk gebrek aan distantie tot hun onderwerp van studie aan de dag leggen. In analyses en inzichten willen zij koste wat kost normatieve uitspraken zien, iets waar eerstejaars-studenten en leken ook veel last van hebben. Zij menen aldus dat ik uitspraken gedaan heb over hoe mensen de dood van een geliefde *behoren* te verwerken. Ik zou mij hebben uitgesproken voor "een grotere concentratie op het biologisch verscheiden", ik zou vinden dat nabestaanden zich "moeten concentreren op de biochemische in plaats van op de sociaal-psychologische ontbinding" en ik zou zelfs "bepleit" hebben dat "het lijk en graf weer brandpunt van rouw moeten worden". Niets van dit alles heb ik geschreven. Ik zou ook graag zien dat Wouters en Ten Kroode nooit meer iets dergelijks over mij verkondigden. Ik heb alleen duidelijk willen maken *dát* er in de samenleving een toenemend taboe rond de biologische kanten van de dood bestaat door op die verhulde kanten wat extra aandacht te vestigen ("Wat is de dood anders dan een lijk?"). Nergens heb ik beweerd dat dit taboe doorbroken dient te worden. Mijn artikel in het NRC/Handelsblad besloot ik

zelfs met de woorden: "Ik zal niet zeggen dat het anders moet. Niet elk taboe is tenslotte onwenselijk".

Men kan mij hooguit verwijten dat ik bij deze uitspraak stervenden vergeten heb die steeds eenzamer worden naarmate de afkeer van de biologische dood toeneemt en de aandacht zich meer richt op gevoelens die zich na het overlijden bij de nabestaanden voordoen. Maar dat heb ik nu zelf al gedaan

Herman Franke
